

RECENSIES

Ida Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoevreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2002) 559 pp. ISBN 90-6450-413-X

Het proefschrift van Ida Jager is prachtig vormgegeven. Het 559 pagina's dikke boek heeft het uiterlijk meegekregen van een negentiende-eeuwse gemarmerde archiefomslag, bedoeld om de papieren bijeen te houden. Bij het lezen van het proefschrift van Ida Jager dringt het beeld zoals Spalding dat schetst voor de musea zich onmiskenbaar op. In 2002 verscheen van de hand van Julian Spalding, oud-directeur van de Glasgow Museums, een inspirerend boek onder de titel *The Poetic Museum: Reviving Historic Collections*. Spalding laat in zijn boek zien dat het rendement van historische collecties vele malen groter kan zijn, als goed nagedacht wordt over welk verhaal men met de collectie wil vertellen en als de collectie zo gepresenteerd wordt dat de verbeelding van het publiek wordt geprikkeld. Het enige verschil is dat Ida Jager niet een museale collectie, maar een archief, dat van Publieke Werken van de gemeente Amsterdam, tot onderwerp heeft. Jagers boek oogt als een lofzang op dit omvangrijke archief. Om de vijf à zes pagina's wordt de lezer verblijd met een illustratie, afkomstig uit het archief van Publieke Werken. Hoewel de auteur het keurig verantwoordt, blijft het alleen wel jammer en soms ook storend in een boek waarin de ruimtelijk structuren zo belangrijk zijn, dat illustraties en de tekst geen verband met elkaar hebben.

Uit het hele boek blijkt hoezeer Jager gefascineerd is geraakt door het archief van Publieke Werken. 'Het verleent degenen die het langdurig als aanvoerhaven gebruiken, de gelegenheid zich te verplaatsen naar toestanden van voorheen, naar bijvoorbeeld de hoedanigheid van de straten, stegen, grachten, bruggen, pleinen en openbare gebouwen waarover de hoofdstad in de tweede helft van de negentiende eeuw beschikte. Kortom naar het ruimtelijke bouwwerk dat Amsterdam in die dagen behelsde' (13). En daar gaat dit boek over. Over de organisatie die in 1851 uit het eeuwenoude fabrieksambt was voortgekomen en die, in de periode van vijftig jaar die volgde, zich ontwikkelde tot een verstokte bureaucratische onderneming.

Ida Jager heeft door haar manier van schrijven, die haar journalistieke en kunsthistorische achtergrond verraadt, het archief van Publieke Werken op een bijzondere wijze tot leven weten te wekken. Zij neemt de lezer aan de hand door het Amsterdam van de tweede helft van de negentiende eeuw. De stad was omstreeks 1850 een zieke stad. De auteur schetst de failliete boedel van Nederlands hoofdstad aan de hand van dramatische verslagen die ze in het archief van Publieke Werken tegenkomt. Vermolmde waterkeringen, kapotte wegen, stinkende sloppen, gevaarlijke bruggen, ver-

vallen stadspoorten. En dat allemaal in duizelingwekkende aantallen. Het Stadsfabriek-ambt en Stadswaterwerken, de twee afdelingen met elk een directeur aan het hoofd die samen Publieke Werken vormden, waren in geen enkel opzicht toegerust om de bouwvallige stad te herstellen, laat staan te moderniseren. En dat terwijl de stad aan de vooravond stond van een grote toename van het verkeer en de introductie van waterleiding, gasleiding, riolering en dergelijke die steeds hogere eisen zouden stellen aan Publieke Werken.

Jager laat de worsteling zien die de organisatie Publieke Werken in de negentiende eeuw doormaakt. In haar boek staan twee ambtenaren die de strijd met het verval zijn aangegaan centraal. Dat was in de eerste plaats de voormalige genieofficier W.A. Froger die in 1852 benoemd werd op de nieuw in het leven geroepen functie van stadsinspecteur. Deze stadsinspecteur werd boven de twee directeurs van het Stadsfabriek-ambt en Stadswaterwerken geplaatst. Hij scheidde een jaar na zijn indiensttreding een omvangrijk inspectierapport af waarin hij van alle vijftig Amsterdamse wijken op minutieuze wijze inzicht gaf in de toestand van stadsgebouwen, waterkeringen, bruggen en wegen.

Zijn analyse was vooral vernietigend voor de organisatie Publieke Werken die hij omschreef als een verrot gebouw. Alles wat dit instituut aanpakte, bleef ook daarna gebrekkig. Dat was vooral te wijten aan het personeel dat ver beneden de maat was en het versleten en aftandse materiaal waarmee Publieke Werken herstelwerkzaamheden uitvoerde. Hij stelde allerlei maatregelen ter verbetering voor. Ondanks het feit dat Froger de vinger op de zere plek wist te leggen, heeft hij het pleit niet gewonnen. De tegenstand die hij iedere dag weer ondervond was enorm. Na drieëneenhalf jaar werd hij door wethouder Publieke Werken Isaac Warnsinck ontslagen, samen met zijn twee grote opponenten, de directeurs van Publieke Werken. Warnsinck nam vervolgens de gehele organisatie op de schop. Dit gebeurde overigens voor een groot deel op basis van analyses van de naar huis gestuurde Froger.

Er werd een driehoofdige leiding ingesteld, bestaande uit een stadsingenieur, stadsarchitect en directeur. Daarnaast werd de bezem gehaald door het incompetente korps van ondergeschikten. De tweede belangrijke ambtenaar voor publieke Werken in deze periode deed zijn intrede in 1864 als tamelijk onervaren stadsingenieur: J.G. van Niftrik. Hij zou tot zijn pensioen in 1901 zijn stempel op de hoofdstad drukken. Toen Van Niftrik na al die jaren terugkeek, typeerde hij Amsterdam als de stad die zich in deze periode ontdaan had van het uiterlijk 'van een oude lelijke vrouw wier gebit veel had geleden' (267). Jager laat vervolgens zien op welke wijze Van Niftrik het 'Stamboel of Cairo aan de boorden van den Amstel' (274) een langjarige kuur toediende. Door de stad dagelijks wandelend te doorkruisen, kreeg hij scherper dan wie ook in de gaten onder welke kommervolle omstandigheden tal van stadgenoten leefden als gevolg van het ontbreken van goede civieltechnische en infrastructurele voorzieningen. Van Niftrik was een praktisch ingestelde ingenieur die in zijn werk vooral gemotiveerd werd door zijn wil excessen aan te pakken. Of het nu ging om het bestrijden van de corrupte stratenmakerskliek binnen zijn organisatie, het bestrijden van het cholera-veroorzakende vuile water door bijvoorbeeld demping van grachten en aanleg van waterleiding, de verbetering van wegen en straatverlichting, of zijn poging de hoofdstad een waardige uitbreiding te geven, Van Niftrik deed het allemaal met veel energie. Maar hij was evenmin in staat het negatieve beeld van Publieke Werken in positieve zin bij te stellen. De dienst bleef onder vuur liggen en reorganiseerde in 1873 weer naar een eenhoofdige leiding.

Het is niet eenvoudig om het proefschrift van Ida Jager goed te typeren. Het is geen klassieke institutionele studie en het boort evenmin een braakliggend onderzoeksterrein aan. Arnold van der Valk schreef in 1989 een proefschrift over de gemeentelijke planologie van Amsterdam en raakt op vele onderdelen het onderzoeksterrein van Jager. De kracht van de studie van Jager ligt in de verbinding die ze legt tussen de organisatie Publieke Werken en de uitwerking van het (dis)functioneren van deze instelling op het dagelijkse leven en de zichtbare bebouwing in de stad. Deze verbinding legt ze door gedetailleerde, vaak zelfs spannende beschrijvingen te geven. Maar dit beschrijvende is meteen ook de zwakte van deze dissertatie. Ik mis een echte onderzoeksvraag. Pas in de epiloog stelt Jager zich een heel concrete vraag: hoe komt het toch dat Publieke Werken in de negentiende eeuw onophoudelijk achtervolgd werd door haar negatieve imago? De auteur maakt geen analyse op grond waarvan ze een conclusie zou kunnen trekken, maar houdt het bij het weergeven van de verklaringen van een aantal sleutelfiguren uit Publieke Werken. Het is jammer dat Jager in haar boek, op grond van het vele materiaal dat ze bestudeerd heeft, niet tot scherpere analyses komt. Ze laat zich vooral leiden door wat ze in het archief tegenkomt. Vreemd is het dan te ontdekken dat ze in sommige hoofdstukken wel erg sterk leunt op de, eveneens in het archief aange troffen, herinneringen van een van de hoofdrolspelers, J.G. van Niftrik (hoe betrouwbaar zijn die in de wetenschap dat ze pas jaren na dato op schrift werden gesteld en wat weten we eigenlijk van de intenties waarmee ze opgeschreven zijn?).

Dit is een studie waarvoor de auteur veel lof toekomt als het gaat om de toegankelijkheid van het verhaal en het materiaal. Maar het is ook een studie waarbij regelmatig de vraag rijst waarnaar de auteur nu precies onderzoek heeft gedaan.

*Charles Jeurgens,
Dordrecht*

Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum: Verloren, 2003) 400 pp. ISBN 90-6550-743-4

Dit is een geslaagd handboek voor beginnende geschiedenisstudenten, bovendien een knappe prestatie van beide auteurs. Over het algemeen geldt: hoe langer de tijdsperiode, hoe meer aspecten en hoe groter het geografische gebied, des te omvangrijker wordt het handboek en des te groter het auteurscollectief, zie de Amerikaanse handboeken over *Western Civilization* of *World Societies*. Altena en Van Lente beperken zich tot de westerse samenlevingen ná 1750 en dan alleen de economische, culturele en politieke aspecten in hun onderlinge samenhang (p. 6), maar voor twee auteurs is deze opzet nog een hele kluit. Ze zijn er desalniettemin in geslaagd om een didactisch verantwoord, goed leesbaar en over het algemeen toegankelijk boek te maken. Sociale geschiedenis is in hun visie geen apart aspect, maar zij beschouwen de politiek, de cultuur en de economie als 'aspecten van het complexe sociale proces' met als gevolg: 'dit hele boek is sociale of maatschappijgeschiedenis' (p. 17). Een prima uitgangspunt, dat meteen ook de wortels van de auteurs, beiden verbonden aan de afdeling maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam, verraadt. De titel verwijst naar de verschillende vormen van vrijheid die respectievelijk de Verlichting, de Franse Revolutie en Industriële Revolutie brachten, en naar de rede als grondslag van een nieuwe maatschappelijke orde die na 1750 gaandeweg gestalte kreeg.

Het boek is verdeeld in drie delen: 1750-1850 (het tijdvak van de revoluties), 1850-1918 (industrialisatie, imperialisme en burgerlijke cultuur) en de 'korte twintigste eeuw' 1918-1989 (eeuw van oorlog, welvaart en ordening). Elk deel heeft een algemene inleiding, wordt daarna verdeeld in een economisch, cultureel en politiek hoofdstuk, elk weer met een inleiding en aan het slot een samenvattende paragraaf. Zodoende ontstaat een heldere structuur, die goed zal functioneren in het onderwijs.

Bij de economische hoofdstukken gaat het om de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien. Voor de hand liggende economische onderwerpen als de oorzaken van de Industriële Revolutie, de depressie van de jaren dertig en de Europese economische eenwording (en nog veel meer), passeren de revue. Verweven zijn allerlei sociale aspecten, zoals proletarisering, migratie, urbanisatie, demografische ontwikkelingen en arbeidersstrijd. Naar mijn mening zijn hier verantwoorde keuzes gemaakt en wordt de student op een adequate manier door de economische en dit deel van de sociale geschiedenis geloodst.

'Cultuur' is in dit boek vooral een analyse van de culturele repertoires ('een min of meer samenhangend geheel van begrippen, redeneringen, waarden en mentale vaardigheden') en culturele praktijken: centraal staan de organisaties en plaatsen waar de cultuuroverdracht plaatsvond, zoals kerken, cafés, verenigingen, scholen en de media (pp. 19 en 20). Dit uitgangspunt geeft structuur aan deze hoofdstukken: het intellectuele denken, onderwijs, kerk, geloof en wetenschap zijn terugkerende thema's. Ook onderwerpen als de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw en de woelige jaren zestig van de vorige eeuw komen aan bod. Dat zijn op zichzelf allemaal mooie paragrafen, maar in deze hoofdstukken over cultuur vind ik dat sommige onderwerpen te weinig en andere te veel nadruk krijgen. Ook ontbreekt er wel wat. Moet een onderwerp als leesgezelschappen – dat me overigens na aan het hart ligt – op vier verschillende plaatsen genoemd worden en het begrip 'sociaal kapitaal' helemaal niet? Waarom wel anderhalve bladzijde in sneltreinvaart de denkers van de Frankfurter Schule – een buitengewoon belangrijke stroming, daar niet van – en Habermas alleen maar even in het kader van de studentenrevoltes van '68? De stukjes over kunst lijken me, net als de 'name dropping' bij de Frankfurter Schule, voor de gemiddelde eerstejaars ontoegankelijk. Liever dan een paragraaf over het existentialisme of over 'science fiction en de taal' had ik iets gehoord over bijvoorbeeld de culturele gevolgen van de enorm toegenomen geografische mobiliteit in de twintigste eeuw, het begrip publieke sfeer, of de veranderingen in de stedelijke samenlevingen. Dit is natuurlijk een gemakkelijke vorm van kritiek: het is niet zo moeilijk om op te sommen wat je mist. Wat er wél in het boek staat, is vanzelfsprekend het gevolg van keuzes die de auteurs maken, en in zo'n boek móeten nu eenmaal keuzes gemaakt worden. En met het overgrote deel van die keuzes ben ik het van harte eens.

In elk deel is het laatste hoofdstuk gewijd aan de politiek, waarbij het accent ligt op de veranderingen van de staatsinstellingen en hun legitimiteit. Met grote vaart en concentratie op hoofdlijnen bespreken de auteurs tal van onderwerpen zoals de Franse Revolutie, het moderne imperialisme, natievorming en de Koude Oorlog. Het sociale aspect in deze hoofdstukken betreft vooral de protestbewegingen, de sociale politiek en de opvattingen over burgerschap. Net als in de economische delen blinken deze hoofdstukken uit door toegankelijkheid. Wat me echter verbaasde is het vreemde gebruik van het begrip *civil society*: eerst wordt in één zin genoemd wat Locke hieronder verstond (p. 109), dan komt het begrip heel even langs in de betekenis van een 'vrije samenleving' die in totalitaire staten ontbreekt (p. 346) en pas in het Nawoord (p. 382)

duikt een adequate omschrijving op, alsof de auteurs dan pas het belang ervan inzien. In elk geval is *civil society* een noemer waaronder veel van wat in dit boek staat valt, en didactisch gezien is het aan te bevelen om er wat eerder mee voor de draad te komen. Ten slotte is de vraag of de meeste universitaire geschiedenisopleidingen behoefte hebben aan een boek waarin de politieke geschiedenis een plaats krijgt naast de economische en cultuurgeschiedenis. Immers, de meeste opleidingen laten studenten ook een Palmer of een vergelijkbaar handboek doorploegen, en hoewel het accent in *Vrijheid & Rede* enigszins anders ligt, levert dat toch veel overlap op. Dat juist in Rotterdam behoefte bestaat aan een boek als dit, wekt natuurlijk geen verwondering.

Als totaalindruk: een goed handboek dat heel veel van wat onze studenten moeten weten aansnijdt op een verantwoorde manier. Levendig geschreven, en met goed gekozen citaten op veel plaatsen. Nu nog bij de volgende druk een CD/DVD erbij waarop de geïnteresseerde student schilderijen van Kandinsky kan zien, de ontwerpen van Berlage, Oud en de postmoderne bouwstijlen, of teksten van Weber, Adorno en Freud. Laten we hopen dat het begrip beatmuziek voorlopig geen nadere toelichting behoeft.

Boudien de Vries,
Universiteit van Amsterdam

Daniël Lechner, “*Bildung macht frei!*” *Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1860* (Amsterdam: Aksant, 2003) 288 pp. ISBN 90 5260 110 0

“*Bildung macht frei!*” is de handelseditie van het historisch-pedagogisch proefschrift waarop Daniël Lechner in 2003 in Groningen promoveerde. Het is een boek dat door verschillende lezersgroepen uiteenlopend gewaardeerd zal worden. Onderwerp is de spanningsverhouding tussen humanistische en realistische vorming, in Duitsland, vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw tot 1860. In 1859 werd, in Pruisen, op gezag van de nieuwe, liberale *Cultusminister* Moritz von Bethmann-Hollweg, een nieuw reglement uitgevaardigd dat drie soorten realistisch vormend onderwijs onderscheidde: *Realschulen erster Ordnung*, *Realschulen zweiter Ordnung* en de hogere burgerscholen. De *Realschule erster Ordnung* kreeg, op papier, een status vergelijkbaar aan het gymnasium. Om dat te bewerkstelligen werd Latijn een verplicht onderdeel van het curriculum. Het boek behandelt in feite de voorgeschiedenis van het onderwijsreglement uit 1859. Na de Franse tijd hielpen de neohumanistische hervormingen de gymnasia stevig in het zadel. Lechner laat zien hoe het *Bildungsbürgertum* met haar streven naar (behoud van) sociale status, geholpen door een conservatieve regering en een tweetal uiterst effectieve wetten die de toelating tot het leraarsambt en de toelating tot de universiteit regelden, Humboldts idealistische hervormingen om wisten te buigen tot een behoudend programma. In de jaren veertig leek het tij voor de *Realschule* te keren. *Realschul*pedagogen, Karl Mager voorop, trachtten de algemeen vormende waarde van de *Realschule* steviger te onderbouwen, door haar te plaatsen in de ‘moderne Europese cultuur’. De moderne burger leverde daaraan in hun ogen een volwaardige bijdrage door moderne, industriële arbeid. Het alleenrecht dat de gymnasia, met hun overwegend klassieke oriëntatie, claimden op algemene vorming, achtten de *Realschul*pedagogen achterhaald. Het mislukken van de Revolutie van 1848, en het restauratieve klimaat van de jaren vijftig dat daarop volgde, fnuikte het streven om van de *Realschule* een volwaardig alternatief voor het gymnasium te maken, waar in plaats van

de klassieken, de natuurwetenschappen, aardrijkskunde, geschiedenis en de moderne talen centraal zouden staan.

Het boek is prettig geschreven en helder gestructureerd. In het besluit maakt Lechner duidelijk dat het behandelde spanningsveld niet alleen voor Duitsland maar ook voor Nederland in de negentiende eeuw relevant is, en in ons land in de twintigste eeuw nog een aantal naschokken teweeg heeft gebracht. De studie is goed gedocumenteerd. Lechner maakt zijn claim dat het boek de tijdsspanne vanaf 1600 dekt evenwel niet waar. Daarvoor wordt de periode tot 1750 te fragmentarisch behandeld. Maar het boek biedt een toegankelijk overzicht over de periode 1780-1860. Als primaire bronnen fungeren voornamelijk de klassieke auteurs uit de Duitse *Bildungstraditie*. Maar de passages uit het boek die mij het meest wisten te boeien, waren die waarin Lechner uit relatief onbekende bronnen, zoals de *Pädagogische Revue*, waarvan Mager een tijd lang hoofdredacteur is geweest, en het *Zeitschrift für das Gymnasialwesen*, onder leiding van Mützell, put. Bij de beschrijving van de in 1849 gehouden *Landesschulkonferenz* te Berlijn, en de nasleep daarvan, kwam de geschiedenis voor mij echt tot leven. In het besluit reflecteert de auteur op het belang van zijn studie, en constateert dat dat op twee vlakken gelegen is. Ten eerste zet hij zich af tegen eerdere pedagogen, met name Spranger en Litt, die Humboldts neohumanisme wereldvreemd hebben genoemd. Lechner beklemtoont dat het neohumanisme op de wereld betrokken was, zij het op een heel specifieke wijze. Zijn lezing van Humboldts geschriften getuigt daarvan. Op de sociale geschiedenis ontwikkelt Lechner veel minder een eigen perspectief; daar gaat hij vooral af op secundaire literatuur. Lechners ambitie is meer de inzichten van sociaal-historici onder de aandacht te brengen van pedagogen, dan, wat de sociale geschiedenis betreft, nieuwe bronnen aan te boren, of zich kritisch te verhouden tot verschillende verklaringen.

Voor de lezers van dit tijdschrift, met een specifieke interesse in de sociale en economische geschiedenis, biedt deze studie een handzaam overzicht, maar weinig nieuwe gezichtspunten. Het overzicht laat op een aantal fronten te wensen over. De lezer krijgt weinig inzicht in de concrete invulling en inrichting van het onderwijs. De beschrijving daarvan blijft steken op het niveau van kwantitatieve verschuivingen in het lesrooster. Waar de vakken voor stonden, hoe ze gedoceerd werden, en welke inhoudelijke ontwikkelingen zich voordeden wordt niet uitgewerkt. Lechner scheidt verder het hele Duitstalige gebied over één kam, terwijl de laatste vijftien jaar historici net hebben geijverd voor een meer gedifferentieerde benadering. Hij had veel profijt kunnen hebben van Homburgs studie, *Van beroep 'Chemiker'* (1993), naar de opkomst van het polytechnisch onderwijs in Duitsland, die ontbreekt in de literatuurlijst. Lechners boek blijft sterk op Pruisen gericht. Daarnaast gaat hij voorbij aan de receptiegeschiedenis van Humboldts gedachtegoed, waar de laatste jaren eveneens nogal wat over gepubliceerd is. Spranger en Litt hadden zo meer reliëf kunnen krijgen. Voorts spreekt Lechner in homogeniserende bewoordingen over het *Bildungsbürgertum* en de *Besitzbürger*, en heeft hij weinig oog voor interne differentiaties daarbinnen. Dat vindt zijn complement in het feit dat Lechner inzoomt op het spanningsveld tussen de *Realschule* en het gymnasium, en de universiteiten en het hoger en lager technisch onderwijs buiten beschouwing laat. Technische en economische ontwikkelingen verschijnen nu, als het uitkomt, als een *deus ex machina* ten tonele. Lechner trekt in zijn besluit (terecht) een parallel tussen de Duitse discussie over algemene vorming op de *Realschule* en het gymnasium, en de verhouding tussen hbs en gymnasium in Nederland. Ik maak me op dit moment ernstige zorgen over de teloorgang van het (lagere) technische onder-

wijs in Nederland. Historici zijn van oudsher geneigd zich op het hogere te richten. Naar mijn oordeel zouden Nederland (en Europa) erbij gebaat zijn als onderwijshistorici het nijverheidsonderwijs uit het verdomhoekje zouden halen. Ik ben erg benieuwd naar de rol en betekenis van het nijverheidsonderwijs in de discussie die Lechner beschrijft. Hij geeft aan dat de *Realschul*pedagogen, om aanzien te winnen, zich afwenden van het nijverheidsonderwijs. In de jaren 1840 zette de industrialisatie definitief door. Welke rol speelde het onderwijs daarbij?

Joseph Wachelder,
Universiteit Maastricht

Lizet Duyvendak, *'Door lezen wijder horizont'.* Het Haags Damesleesmuseum (Nijmegen: Vantilt, 2003) 407 pp. ISBN 90-75697-95-3

De laatste decennia is internationaal de belangstelling toegenomen voor de studie van de zogenoemde literaire instituties. Daartoe horen niet alleen bibliotheken, boekhandel en uitgeverij, maar bijvoorbeeld ook de literaire kritiek, het letterkunde-onderwijs en het literaire prijzenstelsel. In 1992 werd in de Verenigde Staten de Society for the History of Authorship, Reading and Publishing (SHARP) opgericht, die onderdak biedt aan academici uit uiteenlopende vakgebieden die zich met zulke onderwerpen bezighouden. In Nederland ontstond in 1993 de Nederlandse Boekhistorische Vereniging. Deze brengt elk jaar in juni een 'Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis' uit. Ook in ons land staat de geschiedenis van boekhandel, uitgeverij, bibliotheek en leesgezelschap dus in de belangstelling. Een van de merkwaardige fenomenen op dit gebied vormt het Haagse Damesleesmuseum, opgericht in 1894. Dit Leesmuseum bestaat nog steeds, de laatste 50 jaar onafgebroken gevestigd op het adres Nassauplein 15 in Den Haag.

Lizet Duyvendak, medewerkster van de Open Universiteit te Heerlen, publiceerde bij het honderdjarig bestaan van het Damesleesmuseum een met foto's geïllustreerd boekje over de geschiedenis van dit instituut. In de dissertatie 'Door lezen wijder horizont', in 2003 aan de Universiteit Utrecht verdedigd, diept zij dit onderwerp verder uit. Duyvendak pendelt daarmee naar eigen zeggen tussen heden en verleden, door de studie van de geschiedenis van het instituut (op basis van archief- en ander bronnenmateriaal) aan te vullen met empirisch onderzoek onder de leden van nu. Ze ziet zichzelf in het gezelschap van literatuurhistorici die soms voor het verklaren van patronen in het verleden eigentijdse theorieën over cultuurdeelname benutten, terwijl contemporaine onderzoekers zich soms op historische ervaringsfeiten beroepen. De combinatie van een historische en een contemporaine invalshoek leidt uiteindelijk tot in totaal 15 deelvragen voor het onderzoek, met de doelstellingen van het Damesleesmuseum in relatie tot de motieven en wensen van de leden als rode draad.

Duyvendak plaatst het initiatief tot het Damesleesmuseum enerzijds in de traditie van leesgezelschappen en -kringen vanaf de achttiende eeuw, anderzijds in de eerste feministische golf aan het einde van de negentiende eeuw. De herkomst van de oprichtsters uit goeude kring verklaart tegelijk de keuze van de naam (Dames- in plaats van Vrouwen-leesmuseum) en het feit dat men vrij makkelijk eigen panden kon huren op uiteenlopende lokaties-op-stand. Nieuw in het Damesleesmuseum was dat de leden zelf hun boeken mochten uitzoeken, een aanpak die in veel andere bibliotheken pas veel later werd ingevoerd. Omdat tot in de jaren 30 de openbare bibliotheken nog

bescheiden van opzet waren en daardoor weinig concurrentie boden, was er de eerste decennia een gestage toestroom van leden. De inzinking in de crisisjaren (die kennelijk de leden en hun gezinnen niet onberoerd lieten) werd gepareerd met het verbreden van activiteiten met lezingen, met allerlei gezelligheidsactiviteiten en met het ontvangen van gasten uit binnen- en buitenland. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog moest het DLM zijn werkzaamheden beperken en vanaf 1943 noodgedwongen stopzetten. De eerste jaren na de oorlog maakte het leesgezelschap een grote bloei door, die echter in het begin van de jaren 60 weer stakte. Veranderende leefpatronen, de opkomst van de televisie en de concurrentie van de (bijna) gratis openbare bibliotheek golden als verklaring daarvoor. Tot 1985 maakt het DLM een moeilijke tijd door, maar vanaf dat jaar gingen de zaken weer iets beter en slaagde men erin, de achterban wat te verjongen. In 1995 telde het DLM ca. 500 leden. Duyvendak vult deze historische schets aan met een studie van het aanschafbeleid van het gezelschap. Daartoe maakt ze een analyse van het bezit aan kranten, tijdschriften en boeken, de laatste onderscheiden naar taalgebied van herkomst en genres. Om na te gaan in hoeverre de keuze van de aanschafcommissie afweek van het gangbare, werd de reactie van de literaire kritiek geïnventariseerd op de boeken die in uiteenlopende perioden verschenen. Duyvendak signaleert een opvallend open keuze van het Haagse leesgezelschap. Zowel de (vaak voor vrouwen te pikant geachte) naturalistische roman, de sociaal-kritische literatuur of literatuur die de vrouwenzaak bepleitte, wordt allerm minst geweerd. Men laveert wel tussen de klippen van de verzuiling door, in de achtereenvolgende perioden ontstaat er discussie over boeken of stromingen die maatschappelijk omstreden zijn, en enkele auteurs halen het niet (bijvoorbeeld Hermans' *Mandarijnen op zwavelzuur*). Maar in het algemeen is de literatuurkeuze doortastender dan men in een vrij exclusieve instelling voor dames uit de goeie stand zou verwachten.

De waarde van dit boek zit naar mijn mening in de grondige beschrijving en analyse van een fenomeen dat in de geschiedenis van boekverspreiding en leescultuur in Nederland een bijzondere plaats inneemt. Met het feit dat de enquête onder het hedendaagse ledenbestand (ruim de helft deed mee) niet tot grote verrassingen leidt, valt te leven. Zowel qua sociale samenstelling als leesvoorkeuren en leesmotivatie blijkt de groep gebruiksters van het Leesmuseum keurig te passen in het profiel dat allerlei empirisch sociaal-wetenschappelijk lezersonderzoek van de laatste decennia voor deze groep heeft klaargezet. Goed ook dat deze studie juist op dit moment is ondernomen, omdat de gegevens over de leeftijd van de leden twijfel oproepen of het Damesleesmuseum het volgende jubileum in 2019 gaat halen. De mooi verzorgde uitgave telt enkele bijlagen, waaronder de lijsten van aangeschafte boeken in een aantal peiljaren uit de geschiedenis van het Leesmuseum. Vooral de overzichten uit het eerste decennium van het bestaan van het Damesleesmuseum maken er ons weer van bewust, hoe ver-gankelijk literaire roem is.

Frank de Glas,
Universiteit Utrecht

Koen Vossen, *Vrij Vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003) 319 pp. ISBN 90-284-1989-6

Een ieder die ervan droomt een eigen politieke partij op te richten, kan sinds enkele maanden zijn/haar voordeel doen met een nuttig handboek. In het proefschrift *Vissen in het Vondelpark* doet historicus Koen Vossen uit de doeken waarom kleine politieke partijen klein bleven aan de hand van een analyse van de eerste 'splinters' uit de Nederlandse politieke geschiedenis die ontstonden en verdwenen tijdens het Interbellum. Op basis van zijn inventarisatie van gegevens en bronmateriaal van en over alle kleine politieke partijen, stelde Vossen het *Repertorium kleine politieke partijen 1918-1967* samen. Die jaren markeren de periode tussen de eerste Tweede Kamerverkiezingen onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging (dat meer mogelijkheden schiep om een zetel te bemachtigen), en het moment waarop het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen zich systematisch met 'splinters' ging bezighouden. In zijn proefschrift beperkt Vossen zich tot de periode 1918-1940, de tijd waarin het algemeen kiesrecht, de evenredige vertegenwoordiging en het fenomeen van politieke partijen nog jong waren. Het politieke stelsel was tijdens het Interbellum nog niet tot in de puntjes uitgewerkt en Vossen heeft belangstelling voor het stuntelige karakter ervan.

Onder politieke splinters verstaat Vossen het door de uniek lage kiesdrempel grote aantal partijen die tijdens het Interbellum aan de Tweede Kamerverkiezingen meededen – minus de grote partijen van de liberalen, confessionelen en socialisten. Als de 125 partijtjes, lijstjes en verbonden die het resultaat zijn van die rekensom al aandacht kregen in de historiografie, dan was dat vanuit het perspectief van de grote partijen die uiteindelijk toch de macht hielden en het beleid maakten. Maar juist in de tijd dat partijen hun plek nog moesten vinden tussen kiezer en gekozene, kon het gestoei van de grote met de kleine partijen de politieke koers beïnvloeden. Met een analyse van de splinters wil Vossen de aard van de onvrede met de politiek blootleggen, die tijdens het interbellum alomtegenwoordig was maar niet tot stemverschuivingen noch tot instabiele kabinetten leidde.

Vossen ontwierp een slimme categorisering voor de splinters op basis van hun opvatting over wat politiek nu eigenlijk is. De eerste groep kleine partijen beschouwden politiek als een zaak van individuen. Deze visie, die ook onder de liberalen in de negentiende eeuw leefde, verloor terrein aan het perspectief van de ideologische politici die vanaf het begin van de twintigste eeuw hun entree maakten in het parlement en meenden dat zij vertegenwoordigers waren van ideeën die onder het electoraat leefden. De derde categorie vormden de splinters, die vonden dat de politiek specifieke belangen moest behartigen. De revolutionairen ten slotte meenden dat de hele maatschappij aan een of ander beginsel onderworpen moest worden.

Vossen analyseert in vier hoofdstukken steeds een paar kleine partijen die typerend zijn voor hun categorie 'politieke cultuur' en legt uit waarom de splinters klein bleven. Zo leverden de daverende redevoeringen van de liberaal Willem Treub tijdens de campagnetour voor zijn Economische Bond een groot gehoor op, maar stemden de katholieke en protestantse belangstellenden bij de verkiezingen in 1918 toch weer confessioneel. Laakte deze liberale splinter te zeer een ethisch beginsel om kiezers te binden in een tijd van snelle verzuiling, het is een misverstand te denken dat de confessionele en socialistische afsplitsingen van de grote partijen meer electoraal succes hadden doordat ze ideologisch zuiverder waren. De kleine beginselpartijen verschilden

meestal voornamelijk van hun grote broer of zus omdat ze een ander sociaal-economisch programma hadden: daarmee trokken ze dan misschien een minder heterogene achterban, maar ook een aanmerkelijk kleinere.

Evenmin als de liberale en ideologische splinters hadden de kleine belangenpartijen, die opkwamen voor de eisen van specifieke sociale groepen, een grote overlevingskans in de politiek. Met revueshows als verkiezingscampagne en 'ongelikte' kandidaten die de keurige kamerleden schokten, zorgt deze categorie splinters voor de meest kleurrijke analyses. De behandeling van de laatste groep kleine partijen, die een 'radicaal alternatief' bood voor de democratie, gaat aanvankelijk op dezelfde anekdotische voet verder met de bespreking van anarchisten die zich keerden dienstplicht en stemplicht. Zij richtten anti-stemplicht partijtjes op met 'scherts kandidaten' zoals de zwerver Hadjememaar wiens partijprogramma (jajem en bier voor vijf cent en vrij vissen in het vondelpark) hem in 1921 twee zetels opleverde in de Amsterdamse gemeenteraad. Een meer serieuze rivaal voor de grote partijen vormden de fascistten. De Nationaal Socialistische Beweging was korte tijd een aantrekkelijke partij voor hen die een nationale identiteit misten en twijfelden aan de democratie met haar moeizame coalitievorming, versplinterde partijen en trage parlementaire besluitvorming. Maar toen de strakke stijl van de NSB met haar vlaggen en insignes gekopieerd werd door andere partijen, de beweging radicaliseerde en er op basis van anti-NSB sentimenten zowaar een soort nationale eenheid ontstond, verloor ook deze kleine partij veel stemmen.

De rol van kleine politieke partijen in de Nederlandse politieke geschiedenis is gering. Zelfs tijdens de economische crisis van de jaren dertig stemde meer dan 80 procent van de Nederlanders op een van de grote partijen. Waarom hadden de kleine partijen zo weinig succes? De oorzaak moet in de eerste plaats bij de partijen zelf worden gezocht. De excentrieke partijleiders met hun malle programma's boden vaak geen realistische oplossingen voor maatschappelijke problemen. De 'zotte' reputatie van de kleine partij zorgde ervoor dat een nieuwe splinter bij voorbaat weinig serieus genomen werd. De media stonden achter de grote partijen, die dankzij de organisatorische verzuiling hun achterban kon blijven binden. De splinters met hun specifieke sociale aandachtspunten waren als lastige vliegen rond de grote partijen, maar meer dan een vertraging van het democratisch proces (ook zij hadden immers spreektijd) hoefde van hen niet te worden gevreesd. De kleine partijen mochten dan wel aantonen dat de democratie voor de Tweede Wereldoorlog nog als 'ongemakkelijk' werd beleefd; uiteindelijk schraagden ze het politiek bestel.

Het belang van het *Repertorium kleine politieke partijen*, dat een hiaat vult in de Nederlandse politieke geschiedenis, staat in schril contrast met de weinig baanbrekende conclusie van Vossens proefschrift. Niettegenstaande de vernuftige context en de mooie categorisering van partijen besluit Vossen bedwaard dat de kleine partijen van het Interbellum gefröbel in de politieke marge vormden. Maar zijn belangstelling gaat dan ook uit naar de karakters die zich langs de oevers van de politiek opstelden en niet zozeer naar het resultaat van hun pogingen de loop van de rivier met kleine stokjes te veranderen. De splinters en hun oprichters worden in joviale bewoording besproken – Vossen omschrijft de NSB als een 'electorale kruimeldief' – en zijn plezier in hen werkt aanstekelijk. Daardoor vergeef je dat de ene partij wel en de andere niet in het voetlicht komt op basis van vage kwalificaties als 'ernstig te nemen' en 'vrij duurzaam'. De analyse van de NSB in het laatste hoofdstuk echter toont maar al te goed hoe secuur Vossen omgaat met zijn bronnen en hoe hij na een degelijke studie van de uitgebreide historiografie toch in staat was een objectieve, frisse analyse te maken. *Vrij vissen in*

Vondelpark is een aanrader voor liefhebbers van historische anekdotes, voor hen met een serieuze belangstelling voor politieke analyse en voor eenieder die zijn/haar kleine politieke partij niet gelijk een Economische Bond of LPF ten onder wil zien gaan.

Marloes Schoonheim,
Radboud Universiteit Nijmegen

Anneke Linders, *'Frappez, frappez toujours!' N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd*. Proefschrift Universiteit Utrecht (Hilversum: Verloren, 2003) 287 pp. ISBN 90-6550-765-5

Dit is een boek dat vanaf de 'Ouverture' tot doorlezen uitnodigt. Secundaire informatie, interviews en gedrukt bronnenmateriaal leiden tot een eerbetoon aan mr. Corry Tendeloo en aan het feminisme zoals dat bij deze strijdende vrouw hoorde. Ondanks de uitgebreide historiografie van het feminisme in Nederland in de eerste helft van de vorige eeuw, is dit een waardevolle studie. Het is vooral een geslaagde biografie. Het feminisme kan als de belangrijkste schakel in het leven van Corry Tendeloo beschouwd worden. De vroegtijdige dood van haar vader en de moeilijkheden die daardoor voor haar moeder te overwinnen waren, vormen een belangrijke oorzaak van de latere inzet van Tendeloo voor de rechten van de vrouw.

Tendeloo had een sterke band met Nederlands-Indië. Zij was in 1896 in Tebing Tinggi geboren als dochter van een hogere bestuursambtenaar. Haar moeder kwam uit een vergelijkbaar milieu, gewend aan de relatieve luxe van het leven van bestuursambtenaren in Nederlands-Indië. Na het overlijden van vader Henri in 1903 aan tyfus, vestigde moeder Tendeloo-Stamm'ler zich blijvend in Nederland. Hier zou zij zich inzetten voor de opvoeding en vooral ook voor een goede opleiding voor haar kinderen. Voor Corry's broer lag een academische opleiding voor de hand, in navolging van vader Henri Tendeloo, die op 4 juli 1895 aan de Universiteit Leiden was gepromoveerd in de rechtswetenschappen en de taal- en letterkunde. Corry zou haar meesterstitel via een omweg bereiken. Uiteindelijk zou zij zich als advocaat in Amsterdam vestigen.

In de zomer van 1928 betrok zij een appartement in het zojuist geopende gebouwencomplex 'Het Nieuwe Huis' aan het Roelof Hartplein. Hier bleef zij 25 jaar wonen. Ze speelde een actieve rol in de coöperatieve woonvereniging. Een actieve rol zag zij ook voor zichzelf weggelegd binnen tal van organisaties met raakvlakken aangaande de ontwikkeling van de rechten voor de vrouw. Daarbij toonde zij over een uitnemend gevoel te beschikken om de door haar gewenste situatie te bereiken door een zeer strategische inzet van haar capaciteiten. Al was ze een feministe *pur sang*, ze verstond als geen ander het *réculer pour mieux sauter*.

Haar actieve leven werd gekenmerkt door de crisistijd in het Interbellum en door de Tweede Wereldoorlog. Na de bevrijding kwam via het noodparlement haar 'doorbraak' naar de actieve politiek. Had zij vóór de Tweede Wereldoorlog zitting in de gemeenteraad van Amsterdam voor de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), in Den Haag zou zij volksvertegenwoordigster worden voor de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid. Ondanks haar slechte gezondheid bereikte zij hier de nodige wapenfeiten.

Linders brengt treffend naar voren hoe Tendeloo ook in Den Haag een uitgekende weg wist te volgen om uiteindelijk – alle politieke klippen ten spijt – haar ultieme doel te bereiken: gelijke rechten voor vrouwen op alle terreinen, of het nu ging om arbeid,

ouderlijke macht of het huwelijk. De opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw per 1 januari 1957 (onder juristen bekend onder de naam: *Lex Van Oven*) kan als een postuum eerbetoon aan mr. Corry Tendeloo worden beschouwd. Zij was immers degene die minister-president Drees in kennis bracht met de 74-jarige Leidse emeritus-hoogleraar J.C. van Oven, die al sinds de jaren twintig van de vorige eeuw binnen de rechtswetenschappen pleitte voor gelijke rechten voor de gehuwde vrouw. Het naar voren schuiven van Van Oven was één van de meesterlijke zetten van Tendeloo. Op haar voorspraak werd hij minister van Justitie. Zij had daartoe overigens zelf ook de kwaliteiten, maar aan een vrouwelijke minister waren Drees en zijn coalitiepartners nog niet toe. (Voor de eerste vrouwelijk minister moeten we op de benoeming van mevrouw Klompé wachten die niet feministisch was en daardoor acceptabeler voor de Haagse heren.)

Linders heeft met dit mooie boek recht gedaan aan de belangrijke rol die Corry Tendeloo heeft gespeeld voor de rechten van de vrouw in de Nederlandse democratie. Daarbij is het accent vooral komen te liggen op het denken, doen en laten van Tendeloo als feministe. Onbelicht blijft de mate waarin haar handelen werd bepaald vanuit de juridische discipline. Linders geeft aan dat er weinig (primair) materiaal daarover voor handen is. Wel wordt er aandacht besteed aan het feit dat Corry Tendeloo in de Tweede Kamer haar redevoeringen steeds plaatste binnen de rechtshistorische context. Daarin was zij een typische leerling van Van Oven, wiens verdienste het was dat hij zijn leerstoel in het Romeinse recht steeds bleef koppelen aan een uitgesproken interesse voor de dagelijkse *praxis* van de jurist. Zijn decennia-lange arbeid voor het *Nederlands Juristenblad* (*NJB*) is daar één van de voorbeelden van. Zijn manier van denken kon door Tendeloo via het *NJB* meer dan 30 jaar gevolgd worden. Haar drijfveer en de legitimatie voor haar actieve handelen lijkt sterk bepaald door haar juridisch denken. De gelijkheid van man en vrouw lag voor Van Oven in de natuur en volgde derhalve *ipso facto* uit het natuurrecht. Van Oven stond achter haar ideeën en had deze misschien via zijn publicaties en persoonlijke kontakten mede vorm gegeven. Maar het belangrijkste was wel het feit (zoals hij haar in een necrologie in het *NJB* herdacht) dat hij respect voor haar had en veel van haar verwachtte.

J.E. van Kamp,
Landbouw Universiteit Wageningen

Janny Venema, *Beverwijck. A Dutch village on the American frontier, 1652-1664*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Hilversum: Verloren / Albany, NY: State University of New York Press, 2003) 527 pp. ISBN 90-6550-760-4

Het ontstaan van een nieuwe samenleving op Noord-Amerikaanse bodem is het onderwerp van de dissertatie van Janny Venema. Sinds 1985 heeft zij in dienst van het New Netherlands Project gewerkt aan tal van bronuitgaven voor de vroegste geschiedenis van Albany. Nadat eerder al van haar hand een studie over de armenzorg in Beverwijck/Albany in de periode 1650-1700 verscheen (*Kinderen van weelde en armoede*, Hilversum 1993), bekroont zij nu haar jarenlange studie van de Nederlandse archieven in Amerika met een dissertatie over het ontstaan van Beverwijck.

Eén van de fascinerende kenmerken van het korte bestaan van Nieuw-Nederland is de ondergemde felheid waarmee opeenvolgende directeuren hun gezag handhaafden.

Het eerste hoofdstuk van *Beverwijck* begint met een beschrijving van oudejaarsnacht 1651, waarin de soldaten van Fort Oranje, blijkbaar gestimuleerd door hun meerderen, na middernacht het vuur openen op het binnen schootsveld gelegen huis van de patroon van Rensselaerswijck. Dit vuurwerk werd de volgende dag gevolgd door de mishandeling van de zoon van de directeur van de patroonschap.

Rensselaerswijck was in 1629 opgericht door Kiliaen van Rensselaer, een Amsterdamse juwelier en grootaandeelhouder van de WIC, die een heuse volkspanting voor ogen had. Uiteraard moest zijn patroonschap, waar hij kolonisten vestigde, een centrum hebben. De keuze viel op het gebied direct ten noorden van Fort Oranje (ter plaatse van het huidige Albany), duidelijk tegen de zin van de directeur van Nieuw-Nederland. Het leidde tot een hoogoplopend conflict waarbij Stuyvesant uiteindelijk in 1652 het hele gebied binnen 3.000 voet rondom Fort Oranje onder zijn gezag bracht.

Blijkbaar opende dit geheel nieuwe, en aantrekkelijker perspectieven voor eventuele kolonisten. In twaalf jaar tijd, tot de overdracht van Nieuw-Nederland aan de Engelsen, vervijfvoudigde de bevolking tot een omvang van circa duizend zielen. De bezwaren van militaire aard tegen een burgernederzetting binnen het schootsveld van het fort, in de richting waar de Indianen vandaan kwamen, vormden na de annexatie blijkbaar geen enkele belemmering voor deze groei. De nieuwe naam, Beverwijck, verwijst naar het voornaamste middel van bestaan, de handel in beverpels.

De aanleiding voor het onderzoek van Venema was een verzoek om de plattegrond van Beverwijck en de vroegste uitgifte van percelen te reconstrueren. Hieruit ontstond haar vraag hoe de bewoners zich aan de bijzondere omstandigheden aanpasten en ver van huis een nieuwe samenleving vormden. Beverwijck had een bevolking die geheel uit immigranten bestond, uit de Republiek maar ook uit vele andere landen (inclusief Afrikaanse slaven). Iedereen had een groot deel van zijn familie en netwerk achtergelaten. Het landschap, het klimaat en de omgeving waren eveneens nieuw voor hen. Bovendien had men hier te maken met Indianen, de oorspronkelijke, niet-christelijke inwoners, met wie men in de regel goed handel kon drijven.

Aan de hand van verslagen van het lokale gerecht, rekeningen van de diaconie, bewaarde correspondentie van de Van Rensselaers en gegevens over gronduitgifte behandelt Venema haar vraag vanuit verschillende invalshoeken. Venema hanteert overigens voor de nederzetting consequent het begrip *bijeenwoning*, zoals de directeur van Rensselaerswijck het geplande centrum noemde, waarmee zij de keuze voor de termen 'dorp' of 'stad' vermijdt. We zien hoe Beverwijck gebouwd wordt: huizen, bruggen, wegen, molens, de kerk, het armenhuis, een wachthuis en steenbakkerijen. Er zijn 44 namen van timmerlieden geteld. Gebouwd wordt er ook in institutionele zin: een gerecht met schout en schepenen, weesmeesters, rooimeesters en een notaris, een kerk met predikant, kerkenraad en diaconie en schoolmeester.

In deze samenleving heeft de een meer succes dan de ander, zoals blijkt uit de hoofdstukken over handelaren, ambachtslieden en bedeeiden. Hoewel aanvankelijk iedereen gelijke kansen lijkt te hebben, lukt het niet iedereen om een kapitaal te verdienen in de beverhandel. Ruim tien jaren na haar ontstaan heeft Beverwijck al een duidelijke elite, die zowel in de magistratuur als in de kerkenraad is vertegenwoordigd. Een gecompliceerde positie hebben enkele jongere zonen van Kiliaen van Rensselaer die, meerderjarig geworden, als directeur naar de patroonschap overkomen om de belangen van hun familie te behartigen. Maar Beverwijck is onttrokken aan de patroonschap en daarom hebben haar bewoners tegenover de directeuren van Rensselaerswijck geen enkele verplichting meer. De zonen moeten zich als handelaren tussen de

andere handelaren staande houden. Hun eventuele pretentie de meest vooraanstaande familie te zijn, die ze uitdragen in hun levensstijl, door in het grootste huis te wonen en een fraai gebrandschilderd glasraam met familiewapen aan de kerk te schenken, moeten ze waarmaken door succes in de handel.

Ook in deze minutieuze studie, waarin het lot van veel individuele inwoners door de jaren gevolgd wordt, blijven er vragen onbeantwoord. Door de lucratieve beverhandel kwam er blijkbaar veel geld binnen. Iedereen probeerde een zo gunstig mogelijke uitgangspositie voor handel met de indianen te verwerven, zoals blijkt uit de voor een kleine nederzetting opvallend grote aantallen bierbrouwers en herbergiers, bakkers, smeden en geweeladenmakers. Alles wat men echter niet zelf kon maken (zoals textiel) moest vanuit de Republiek aangevoerd worden en was duur. In de nederzetting zelf werden naast munten ook beverhuiden en *sewant* (kettingen van schelpenkralen, aanvankelijk vooral voor het betalingsverkeer met de indianen) als valuta gebruikt. Naarmate de beveraanvoer stagneerde en de productie van *sewant* toenam veranderde de koers van deze valuta. Er deed zich blijkbaar al snel een sterke inflatie voor, ook in de waarde van basisbehoeften, zoals uit de rekeningen van de diaconie blijkt. Venema wijst erop dat veel bedeeden, net als de andere kolonisten, toegang hadden tot een stukje grond om daarmee in hun behoeften te voorzien. Hoewel de predikant van Beverwijck naar verhouding tot de omvang van zijn gemeente een groot salaris kreeg, schreef hij daarvan maar moeilijk rond te kunnen komen. Waarschijnlijk kon hij het zich niet permitteren om zelf een stukje grond te bewerken. Toen de beveraanvoer stagneerde, onder meer door oorlogen van de indianen, kwamen steeds meer inwoners in financiële problemen. Dit maakt nieuwsgierig naar de andere bestaansmiddelen in de kolonie, vooral de landbouw. De stichter van de kolonie had niet in de eerste plaats de beverhandel, maar landbouw door zijn kolonisten voor ogen gestaan. Van sommige succesvolle inwoners vermeldt Venema ook dat deze investeerden in land en boerderijen, die ze door anderen lieten bewerken. De omvang en betekenis van deze landbouw blijven echter grotendeels buiten beeld.

De economische ontwikkeling van Beverwijck is echter niet het onderwerp van deze studie. De auteur wil in plaats daarvan laten zien hoe mensen ver van huis een nieuwe samenleving vormen. Sommige inwoners pendelen in de loop der jaren regelmatig tussen kolonie en vaderland, anderen keren definitief terug maar onderhouden hun overzeese handelsrelaties. Ten slotte zijn er de inwoners die hun lot definitief aan dat van Beverwijck/Albany verbinden. Het is een grote prestatie van Venema om de grote lijnen van het ontstaan van Beverwijck te schetsen en tegelijkertijd zoveel oog te hebben voor de onderliggende en vaak tegenstrijdige individuele levens en ambities.

Johan A. Kamermans,
Wageningen

George Fredrickson, *Racism: A Short History* (Princeton: Princeton University Press, 2002) 224 pp. ISBN 0691 11652 0

In zijn *Racism: A Short History* vergelijkt de Amerikaanse historicus George Fredrickson (Stanford University) de geschiedenis van antisemitisme en racisme in Europa, met name Nazi-Duitsland, de apartheid in Zuid Afrika en de rassenscheiding in de Verenigde Staten. Eerder publiceerde hij een gedetailleerde vergelijkende studie,

White Supremacy, naar Zuid-Afrika en de vs. De vergelijking met het Nazisme is nieuw en inspirerend, omdat racisme en antisemitisme nog meestal als aparte verschijnselen worden bestudeerd. De geschiedenis van het racisme kan niet heen om de ontwikkeling van het denken over 'ras'. Volgens Fredrickson is 'ras' primair een gedeeld gevoel. Het is 'a sense of permanent and unbridgable difference: this sense of difference is used to justify the use of power' (p. 6-7).

Het rassendenken verzint en bepaalt permanente scheidslijnen tussen mensen, en gebruikt die om machtsverschil, en verschil in behandeling, te rechtvaardigen. De groep die als 'anders' wordt beschouwd, mag anders, ongelijker behandeld worden dan de groep waartoe men zelf be hoort. 'Racism exists when one ethnic group or historical collectivity dominates, excludes, or seeks to eliminate another on the basis of differences that it believes are hereditary and unalterable' (p. 170).

Fredrickson is precies en genuanceerd in zijn bepaling van racisme en racistische regimes. Er zijn nogal wat voorbeelden van regimes die hij níet racistisch acht, en daarin onderscheidt hij zich van andere schrijvers. De ondoorlaatbaarheid van de grens tussen 'wij' en 'zij' is voor hem bepalend. Bepalend is ook de praktijk. Als er nog een ontsnapingsmogelijkheid is, is er perspectief voor de gediscrimineerde groep. Wanneer iemand die gediscrimineerd wordt, door zijn gedrag te veranderen die discriminatie kan opheffen, is er volgens hem geen sprake van racisme. Mogelijkheden tot assimilatie en integratie van minderheden duiden op zo'n doorlaatbare grens: dan is er geen permanent, gefixeerd idee over de onmogelijkheid van het samenleven met zo'n groep. Dit verduidelijkt hij met een beschrijving van vroegchristelijk antisemitisme en de mogelijkheid van bekering. Er zijn tot ver in de Middeleeuwen veel joden geweest die zich bekeerden tot het christelijk geloof. Bekering was tot dan toe volgens Fredrickson een echte optie voor joden. Bekering betekende vaak het einde van de discriminatie en de vervolging van joden (p. 20). Deze 'uitweg' van de bekering bleef niet bestaan. Tegen het einde van de middeleeuwen kwamen er hardere beschuldigingen tegen joden bij, die bekering onmogelijk en moord mogelijk en zelfs onvermijdelijk maakten. Niettemin heeft Fredrickson hiermee een nieuwe begrensde definitie van racisme gegeven, die hij ook in de conclusie van zijn boek als grondregel herhaalt: 'If conversion or assimilation is a real possibility, we have religious or cultural intolerance but not racism' (p. 170).

In zijn duidelijkheid is de regel aantrekkelijk en bruikbaar, maar hij is ook nogal algemeen. Deze definitie van racisme, die alleen de extreme uitingen omvat, laat weinig ruimte voor de subtielere vormen van uitsluiting. Eigenlijk komen alleen de meest rabiate vormen in aanmerking voor erkenning van de status van racistisch regime. Dat is ook het gevolg van de opzet van Fredricksons boek, waarin hij alleen de grootste lijnen van pakweg twintig eeuwen racismegeschiedenis samenvat. Over de naoorlogse periode, waarin het rassendenken terzijde is geschoven en een antiracistische norm is geponeerd, is hij wel erg beperkt: voor de recente ontwikkelingen, en de meer subtielere vormen van racisme zijn andere studies aanbevolen.¹

1. Voor een uitgebreidere bespreking van enkele recente studies, zie Dienke Hondius, 'Maximalisten, minimalisten en abolitionisten: Definities van racisme en hun gevolgen', *Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*, Themanummer Integratie en Racisme, jaargang 30, no. 2, 2003, 124-131. Hierin onder meer aandacht voor Paul Gilroy, *Against Race* (2000), David Theo Goldberg, *The Racial State* (2002), Vron Ware en Les Back, *Out of Whiteness* (2002), en Howard Winant, *The World is a Ghetto* (2001).

Fredrickson gaat ook in op de vraag naar de invloed van een zichtbaar, blijvend verschil zoals verschil in huidkleur, vergeleken met een eenvoudiger te maskeren verschil zoals de meeste religieuze verschillen. Hij pleit voor onderscheid tussen racistische ideologieën enerzijds, en geloofssystemen anderzijds. Beide benadrukken menselijke verschillen en kunnen gebruikt worden als rationalisering van ongelijkheid. Is racisme in essentie anders dan ethnocentrisme? Het klassieke antwoord op deze vraag wordt gezocht in culturele (ethnocentrisme) of fysieke verschillen (racisme). Fredrickson wijst erop dat in specifieke historische gevallen dit onderscheid moeilijk is te maken, omdat cultuur en cultureel verschil een vergelijkbare uitsluitende kracht kan krijgen als uiterlijk verschil: 'Culture can be reified and essentialized to the point where it has the same deterministic effect as skin color' (p. 169).

Voor inzicht in de Nederlandse bijdragen aan de geschiedenis van het racisme is Fredricksons boek zeker inspirerend. Van een racistisch regime is in Nederland geen sprake. Wel zijn de grenzen van de tolerantie de laatste jaren in zicht gekomen, een constatering die aansluit bij Fredricksons typering van religieuze en culturele intolerantie. De nadrukkelijke oproepen tot integratie en aanpassing van 'allochtonen', en de beleidswijzigingen in die richting hebben het karakter van een laatste waarschuwing. Integratie moet, is de boodschap, en de geïntegreerde moet die status liefst ook met nadruk en enthousiasme uitdragen. Een stil afstand nemen van de eigen groep kan, maar theatrale afvalligheid levert meer waardering op. Het is de vraag of een dergelijke 'beking' en assimilatie een reële optie is voor de gemiddelde allochtoon.

De verdienste van Fredricksons boek is zijn scherpe begrenzing en grote helderheid. De meer hedendaagse kwesties laat hij aan ons, zijn hedendaagse lezers over.

*Dienke Hondius,
Erasmus Universiteit Rotterdam en Vrije Universiteit Amsterdam*

Annelies van Heijst, *Liefdewerk: een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852* (Hilversum: Verloren, 2002) 317 pp. ISBN 90-6550-741-8

Sinds jaar en dag staat de rooms-katholieke caritas als maatschappelijke zorginstelling in een slecht daglicht. Caritas wordt geassocieerd met macht, willekeur, afhankelijkheid, stigmatisering en vernedering. En niet te vergeten: sjoemelarij. Een in 1972 bedachte figuur van schrijver-tekenaar Marten Toonder (de geestelijke vader van Olivier Bommel) Heer Brekel werd niet voor niets 'liefdadiger' genoemd, alsof hij misdadiger was op het terrein van de liefdadigheid. Aldus Annelies van Heijst, van huis uit theologe met een grote belangstelling voor geschiedenis en ethiek. Van Heijst vindt het tijd om af te rekenen met de onderwaardering van dit belangrijke fenomeen. In haar studie over de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, beter bekend als de Zusters van De Voorzienigheid, probeert zij te ontdekken welke gelovige en theologische noties in het zorgen een rol speelden, met als doel enerzijds de geschiedschrijving een dienst te bewijzen en anderzijds een nieuwe kijk op zorgethiek te ontwikkelen.

Van Heijst gebruikt de zorgethiek van Joan Tronto als kapstok. Tronto onderscheidt vier fasen in de zorg: de fase van het definiëren van de noden (*caring about*), de fase van het organiseren en financieren (*taking care of*), de fase van het zorgen (*care-giving*) en de fase van het ontvangen van de zorg (*care-receiving*). Van Heijst laat zien

hoe deze vier fasen in de historische realiteit van het werk van de Zusters van De Voorzienigheid door elkaar liepen en elkaar beïnvloedden.

Maar eerst laat ze de journalist Gerard van Westerloo aan het woord. Van Westerloo heeft in 1994 een boekje geschreven over zijn moeder Roosje, die aan het begin van de twintigste eeuw vier jaar van haar leven als halfwees bij de Zusters van De Voorzienigheid doorbracht. Zijn verhaal, dat past in Tronto's vierde fase van de zorg, is een aanklacht tegen het kille leven in het gesticht. Van Heijst analyseert deze levensgeschiedenis en concludeert dat Van Westerloo de schuld voor zijn moeders lijden eenzijdig bij de zusters legt. De familieleden blijven grotendeels buiten beeld. Van Heijst stelt zich de vraag of zij, die het kind hadden verwaarloosd, niet meer schuld hadden dan de zusters, die geheel belangeloos de zorg op zich hadden genomen.

Hierna zoomt Van Heijst in op de stichting van de congregatie in het midden van de negentiende eeuw. Ofschoon in deze periode het eigenlijke onderwerp sterk onderbelicht blijft – aan de Zusters van De Voorzienigheid wordt nauwelijks tekst gewijd – is dit het meest verfrissende gedeelte van het boek. Van Heijst biedt de lezer bij haar theoretische beschrijving van Tronto's eerste twee fasen van de zorg enkele nieuwe gezichtspunten die aanmoedigen tot verder onderzoek. Zij laat eerst zien waarin de in historische en sociologische kringen gebruikelijke instrumentele visies op caritas (ze noemt Raedts, Stuurman en De Swaan) tekort schieten. Caritas was volgens Van Heijst niet (alleen) een instrument van katholieken om zeltjes te winnen of van de rijken om de bestaande orde te handhaven. Door eenzijdig op deze functionele kant van de caritas te focussen, raakt de *zorgbehoefte* uit het zicht, zo meent zij. Het valt haar op dat de morele verontwaardiging zich altijd richt op de weldoeners, nooit op degenen die helemaal niets ondernamen. Bovendien gaat de instrumentele benadering voorbij aan het feit dat zorgen altijd al een intrinsiek aspect van het christendom is geweest.

Vervolgens behandelt Van Heijst het genderspect van de liefdadigheid: de relatie tussen sekse en zorg. In feministische kringen zijn volgens haar de emancipatorische kanten van het (vrouwelijke) kloosterleven onderbelicht gebleven; de aandacht was altijd gericht op enkele rijke filantropisch ingestelde protestantse dames als wegbeleidsters van het feminisme. Feministen negeerden het feit dat diezelfde weldoensters hun werk alleen konden doen omdat zij thuis (slecht betaalde, soms ook slecht behandelde) dienstbodes hadden. In contrast hiermee stonden de zusters, die – eerder in de geschiedenis en daarom alleen al te waarderen – hun hele leven offerden aan de liefdadigheid.

Het gedeelte dat hierna komt, waarin Tronto's derde en vierde fase worden uitgediept, stelt enigszins teleur. Dat is voor een belangrijk deel te wijten aan een gebrek aan bronmateriaal en aan het feit dat Van Heijst bij het onderzoek weliswaar een historisch doel voor ogen heeft gehad, maar daar geen duidelijke historische vragen bij heeft gesteld. De optiek van de zorgontvanger, waarmee Van Heijst vervolgt, hangt zij op aan een egodocument van zuster Hippolyta (Evelina van der Lugt), die als wees bij de zusters heeft gewoond en daarna zelf was ingetreden. Hoewel uniek in zijn soort, is deze bron eenzijdig en alleen met vele slagen om de arm te interpreteren. Van Heijst geeft dit toe, maar gebruikt de bron verder zonder context en zonder al te veel historio-graphische scrupules. De tekst behandelt de beginperiode van de congregatie en dient vanwege zijn positieve kijk mede als tegenwicht voor het verhaal van Van Westerloo, dat echter speelt in het begin van de twintigste eeuw. In plaats van deze beide publicaties in hun context te plaatsen en daarnaast een blik te werpen op de maatschappij

waarin het weeshuis een functie had, kijkt Van Heijst alleen naar de twee verhalen zelf. Een vergelijking met andere weeshuizen, andere kloosters of andere zorginstellingen had hierbij veel kunnen verhelderen. De observatie dat de schaal van de instelling (klein en goeddelijk versus groot en massaal) relevant was voor het welbevinden van de kinderen, vind ik te mager.

Iets vergelijkbaars gebeurt met de beschrijving van de zorgpraktijk, oftewel Tronto's derde fase. Van Heijst vertelt over de kloosterregels en de regels (of liever: het gebrek daaraan) voor de zorgverlening. Ook hier wreekt zich het ontbreken van een context en van vergelijkingsmateriaal. Van Heijst heeft zonder verdere argumenten de Zusters van De Voorzienigheid als representant genomen van alle congregaties, en in dit deel van de studie blijkt dat dit niet terecht is. Een vergelijking met andere actieve congregaties zou op zijn plaats geweest zijn om te beoordelen of de Zusters van De Voorzienigheid uniek waren in het gebruik van het woord 'moeder' voor de overste en in het verzorgen van het verwaarloosde kind 'als ware het Jezus zelf'. Het zou bovendien interessant zijn hun theologische noties in de zorgverlening te vergelijken met die in een actieve broedercongregatie.

Vanaf de jaren zestig ging het bergafwaarts met de waardering voor de caritas. Bij de zusters zelf, bij de kerk en in de ontzuilende, ontkerkelijkende maatschappij nam de waardering voor het werk af. En religieuzen zijn er bijna niet meer. Van Heijst wijst erop dat in de huidige samenleving dikwijls gebrek is aan zorg voor zieken, ouderen, lichamelijk en verstandelijk gehandicapten, psychiatrische patiënten en verslaafden. Zij laat zien hoe religieuzen zich in het verleden juist voor deze mensen inzetten, mensen tegenover wie ze feitelijk geen enkele verplichting hadden.

De auteur Dorien Pessers betoogt dat samenleven onmenselijk wordt zonder 'tradische' wederkerigheid: men geeft iets omdat men zelf eerder en onverdiend iets van een derde heeft gekregen. Die derde is de ouder (affectieve wederkerigheid), de gemeenschap (solidaire wederkerigheid) of het recht (juridische wederkerigheid). In *Liefdewerk* laat Van Heijst op overtuigende wijze zien dat aan deze drie oorzaken van altruïsme een vierde toegevoegd moet worden: de religieuze wederkerigheid. De zusters verwachtten geen liefde terug van de kinderen voor wie ze zorgden, of van wie dan ook, ze zorgden vanuit hun geloofsovertuiging dat ze als schepsel van God oneindig verplicht waren tegenover God. Het is Van Heijsts verdienste dat zij dit inzichtelijk heeft gemaakt. Nu is het wachten op een grote vergelijkende studie, waarin deze praktijk ook in een *historische* context wordt geplaatst.

Catharina Th. Bakker,
Universiteit van Amsterdam

P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie (eds.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2002) 815 pp. ISBN 90-6550-717-5

Een titel als *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* kan op het eerste gezicht de indruk wekken dat er een bijzonder jubileum gevierd wordt, zeker voor Hollandse bergrippen. Erg exact is de titel echter niet. Gouda is één van die Hollandse steden die pas vanaf de elfde eeuw als nederzetting konden ontstaan door de ontginningen van de uitgestrekte veengebieden in het grensgebied met Utrecht. Door haar strategische lig-

ging aan de binnenlandse scheepvaartroute vanaf de Zuiderzee naar de Maasmond, binnen het graafschap Holland het enige toegestane traject, beleefde de stad in de late Middeleeuwen haar grootste bloeiperiode. Tot de opheffing van de stedelijke privileges verzette de stad zich hardnekkig tegen concurrerende routes, zonder veel bekommernis om de bevaarbaarheid van de route door de stad. Integendeel, hoe meer opont-houd de schepen hadden, hoe meer vertier de stad ervan genoot.

Daarnaast maakte Gouda door de eeuwen heen naam met tal van producten die gebaseerd waren op grondstoffen van het omringende platteland. Schoon water, turf en klei waren de basis voor achtereenvolgens bierbrouwerijen, pijpenmakers, pottenbakkerijen en blekerijen. De meeste naamsbekendheid dankt de stad ongetwijfeld aan de kaas die vanuit het omringende platteland op de Goudse kaasmarkt verhandeld werd, maar in de negentiende en twintigste eeuw kwamen daar nog de Goudse kaarsen, het plateel (sieraardewerk) en de stroopwafels bij.

Het initiatief voor deze stadsgeschiedenis is genomen vanuit de Historische Vereniging 'Die Goude'. Dit gezelschap heeft in de loop van ruim zeventig jaar tal van historische studies uitgegeven, maar voor een grondiger synthese dan in de serie *Ach lieve tijd* moest men terug naar negentiende-eeuwse literatuur. Het werd dus tijd voor een nieuw overzicht dat zowel het Goudse geïnteresseerde publiek als de historicus kan bevredigen. Anders dan in de tijd van de achttiende-eeuwse pastoor en geschiedschrijver Walvis is dit nu geen project voor één persoon meer. Vier redacteurs en een redactiesecretaris voerden een team aan van in totaal vijftwintig auteurs.

Het toeval wil dat in diezelfde tijd de Rijksdienst voor de Monumentenzorg besloot een deel van de eerbiedwaardige reeks *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* aan de stad Gouda te wijden (verschenen in 2001), zodat in korte tijd twee grote overzichten zijn uitgegeven. Beide boeken kennen dezelfde indeling in Middeleeuwen, Nieuwe Tijd en Nieuwste Tijd, waarbij de Middeleeuwen het sterkst vertegenwoordigd zijn. Het was ook onvermijdelijk dat enkele auteurs aan beide boeken meewerkten. Men kon zo in ieder geval de keuze maken om in de stadsgeschiedenis minder aandacht te besteden aan de bouwkunst, maar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad kon men uiteraard niet buiten beschouwing laten.

De stadsgeschiedenis heeft een heldere opbouw, waarbij alle onderwerpen voor iedere periode zijn verkaveld over zeven hoofdstukken: ruimte, bevolking, politiek, economie, zorg, religie en cultuur. De redacteurs zijn duidelijk aanwezig in het tijdvak waarvoor zij verantwoordelijk waren. De mediëvist Goudriaan is auteur van het hoofdstuk over middeleeuwse religie en co-auteur van vijf andere hoofdstukken, terwijl Kompagnie in zijn eentje drie van de zeven hoofdstukken van de Nieuwste Tijd heeft geschreven. Ook de redacteurs Abels en Habermehl zijn als (co-)auteurs goed voor vijf van de zeven hoofdstukken van de Nieuwe Tijd.

Het is bij een project van deze omvang en reikwijdte natuurlijk altijd mogelijk om hiaten of onvoldoende behandelde onderwerpen op te noemen. Die hebben deels te maken met de afstemming van de verschillende hoofdstukken. Hoewel de stedelijke schutters op tal van plaatsen in het boek paraderen worden zij nergens apart beschreven. Hun militaire prestaties waren waarschijnlijk niet erg indrukwekkend en hun opvolgers rond 1900 werden regelmatig stomdronken op een handkar naar de kazerne teruggevoerd, nog voordat zij het schietveld zelfs maar gezien hadden. Als organisatie die een groot deel van de stedelijke poorters verenigde had de schutterij echter meer aandacht verdiend. Het bekende Goudse plateel, de belangrijkste Goudse cultuuruiting van de twintigste eeuw, wordt min of meer *en passant* behandeld. In de teksten

zijn helaas geen verwijzingen naar de bijpassende afbeeldingen, die vaak in andere hoofdstukken staan, opgenomen.

Belangrijker is dat de lezing van deze omvangrijke en degelijke bundel nog eens duidelijk maakt hoezeer kwantitatieve geschiedenis helemaal uit is, zelfs bij onderwerpen die je moeilijk anders kunt behandelen. Niet dat er geen cijfers in het boek voorkomen, maar die verhouden zich zelden op een zinvolle manier tot andere cijfers. Het zijn vooral de hoofdstukken over demografie waarin enkele tabellen en grafieken voorkomen, en dan met name in de creatieve bijdrage van Frans van Poppel. In de hoofdstukken over religie lezen we veel over de soms hoog oplopende twisten binnen en tussen de kerken, maar nauwelijks over de omvang van de aanhang van de verschillende richtingen. De economische geschiedenis bestaat uit een bespreking van de opkomst en ondergang van de afzonderlijke industrieën en diensten die ooit in Gouda floreerden, maar nergens leidt dit tot een samenhangend beeld. Sociale geschiedenis ontbreekt geheel, daarvoor in de plaats zijn hoofdstukken onder het kopje 'zorg' gekomen. Deze hoofdstukken geven een ouderwets overzicht van alle instellingen en instituties die ooit zijn opgericht om armenzorg, ziekenzorg en scholing te verlenen. Over armoede in Gouda komen we weinig te weten, laat staan over sociale verhoudingen.

Zo blijven de veranderingen in Gouda tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd nogal onderbelicht. Gouda was niet de enige Hollandse stad die tussen 1580 en 1620 een grote groeispuurt maakte, in dit geval van ongeveer 10.000 naar bijna 15.000 inwoners. Aan deze toename wordt in de demografische hoofdstukken vrijwel zonder toelichting voorbijgegaan, omdat zij precies in het breukvlak tussen de hoofdstukken over de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd valt. Uit het hoofdstuk over religie blijkt wel dat met name calvinistische immigranten voor grote spanningen in de stadskerk zorgden. In een korte tijd werd ook het hele aanbod van sociale instellingen en gilden opnieuw ingericht. De vraag rijst echter waar al die mensen van leefden. De middeleeuwse handel en nijverheid leidden halverwege de zestiende eeuw een kwijnend bestaan terwijl de pijpenmakerij en de pottenbakkerij pas een eeuw later tot bloei kwamen. Min of meer terloops wordt vermeld dat in 1620 ongeveer 3.000 werknemers in de 'nieuwe draperie' werkten, een nijverheid die in enkele decennia een grote bloei en snelle neergang heeft gekend. Het verband tussen deze ontwikkelingen komt in dit boek niet duidelijk tot zijn recht.

Het hoofdstuk van Goudriaan over de middeleeuwse vroomheid vind ik het meest geslaagde. Meer dan de meeste andere auteurs weet hij de lokale ontwikkelingen in een groter verband te plaatsen en daardoor begrijpelijk te maken. Ook het hoofdstuk over de middeleeuwse cultuur geeft in het kort een fascinerend inzicht in de intellectueel-humanistische kring van 'Goudse' vrienden van Erasmus; verderop in het hoofdstuk wordt duidelijk hoe opvattingen die door hen geformuleerd zijn enkele generaties later zichtbaar gemaakt werden in de monumentale beglazing van de Sint Janskerk. Deze stukken vormen hoogtepunten uit een bundel die over het geheel genomen een goed, helder opgebouwd en volledig overzicht van de geschiedenis van de stad Gouda biedt.

*Johan A. Kamermans,
Wageningen*